

בהיר. תחילה לא היה לו מושג שהוא השתנה וכמו נטמע באור שהוא אלוהים עצמו. מובן שאין זה אור כפי שאנו יודעים אותו; זה היה מעבר ל"צורה, דמות או ייצוג, וניתן לחוות זאת אך ורק בחוש, באמצעות תפילה.²⁵ אבל אין זו התנסות השמורה לאליטה או לנזירים בלבד; המלכות שעליה הכריזו ישו בבשורות הברית החדשה הייתה איחוד עם אלוהים שכל אדם יכול להתנסות בו כאן ועכשיו, בלי להמתין לעולם הבא.

לפיכך, לשיטתו של שמעון היה אלוהים ידוע ונעלם, קרוב ורחוק. במקום לנסות לבצע את המטלה הבלתי אפשרית שבתיאור "דברים שאינם ניתנים להבעה במילים — במילים בלבד",²⁶ הוא דרש מנזיריו להתרכז במה שאפשר לחוות כמציאות המשנה את נפשם. כפי שאמר אלוהים לשמעון באחד מחזיונותיו: "כן, אני אלוהים, שהיה לאדם למענך. וראה, בראתי אותך, כפי שאתה רואה, ואעשה אותך אלוהים."²⁷ אלוהים אינו עובדה חיצונית, אובייקטיבית, כי אם הארה סובייקטיבית ואישית מעיקרה. אבל סירובו של שמעון לדבר על אודות אלוהים לא הוביל אותו לניתוק מגע מן התובנות התיאולוגיות של העבר. התיאולוגיה "החדשה" הושתתה על מה שלימדו אבות הכנסייה. בחיבורו "מזמורים לאהבה אלוהית" ביטא שמעון את התורה היוונית העתיקה של האלהת האנושות, כפי שתיארו זאת אתנסיוס ומכסיוס:

הו, האור שאין לו שם, משום שהוא עלום שם לגמרי.

הו, האור המשופע בשמות, משום שהוא נמצא בכל...

איך אתה מתערב בעשב?

איך אתה משמר את טבע העשב שאינו נאכל

בעורך בלתי-משתנה, בלתי-נגיש?²⁸

אין טעם בהגדרת אלוהים המשפיע על ההשתנות הזאת, שכן הוא מעבר לדיבור ולתיאור. אבל כהתנסות הממלאת ומשנה את האנושות בלי לפגוע בשלמותה, "אלוהים" הוא מציאות שאין עליה עוררין. היוונים פיתחו רעיונות בנוגע לאלוהים — כגון השילוש וגלגול הנשמה — שהבדילו בינם לבין מונותאיסטים אחרים, אך ההתנסות בפועל של המיסטיקנים שלהם הייתה דומה במידה רבה לזו של מוסלמים ויהודים.

אף על פי שהנביא מוחמד עסק בעיקר בבניית חברה צודקת, הוא וכמה מחסידיו הקרובים אליו ביותר נטו למיסטיקה, ועד מהרה פיתחו המוסלמים מסורת מיסטית ייחודית להם. במאות ה-8-9 נוצרה צורה סגפנית של

האסלאם לצד כתות אחרות; הסגפנים עסקו גם הם, כמו המועתזילים והשיעים, בעושרה של החצר ובנטישת ה"הצנע לכת" של ראשית ה"אומה" באופן גלוי. הם ניסו לשוב לחיים הפשוטים יותר של המוסלמים הראשונים במדינה, שלבשו בגדי צמר גסים ("צוף" בערבית) שעל פי המסורת היו המלבושים המועדפים על הנביא. לפיכך קראו להם "צופים". צדק חברתי היה רכיב מרכזי באמונתם, כפי שהסביר זאת המלומד הצרפתי לואי מסיניון:

קריאתו של המיסטיקן היא בדרך כלל תולדה של התקוממות פנימית של המצפון נגד עוולות חברתיות, לא רק אלה של הזולת כי אם בראש ובראשונה ובמיוחד נגד המגרעות שלנו, תוך שאיפה למצוא את אלוהים בכל מחיר — שאיפה שמעצימה הזדככות פנימית.²⁹

תחילה היה לצופים הרבה מן המשותף עם הכתות האחרות. הרציונליסט המועתזילי הגדול ואציל בן עטא (מת ב-748) היה תלמידו של חסן אל-בצרי (מת ב-728), סגפן ממדינה שהיה לימים לאחר מאבות הצופיות. ה"עולִּמָא" החלו להבריל את האסלאם מדרתות אחרות, בראותם בו את האמונה האמיתית האחת והיחידה, ואילו הצופים נשארו בדרך כלל נאמנים לתפיסת הקוראן כי קיימת אחדות בין כל הדתות הנכונות. לדוגמה, צופים רבים העריצו את ישו כנביאם של החיים הפנימיים. היו אף שתיקנו את ה"שהאדה", הבעת האמונה, וגרסו: "אין אלוהים לבד מאללה וישו הוא שליחו", מה שהיה נכון מן הבחינה הטכנית אבל הייתה בכך התרסה מכוונת. שעה שהקוראן מדבר על אלוהי הצדק המעורר פחד ויראת קודש, הסגפנית הקדומה ראביעה אל-עַדְוִייה (מתה ב-801) דיברה על אהבה במילים שקל היה לנוצרים להבין אותן:

שתי פנים לאהבתי אותך: באנוכיות,
ובאופן הראוי לך.
מתוך אהבה אנוכית אני
חושבת עליך בכל מחשבותי.
אהבתי צרופה ביותר כשאתה מרים
את הרעלה כדי לראות את מבטי המעריך.
לא בידי לשבח את זו או את זו:
מי ייתן ואתה תשבח את שתיהן.³⁰

דברים אלה קרובים לתפילתה המפורסמת: "הו, אלוהים! אם אעבוד אותך מחמת הפחד מפני גיהנום, שרוף אותי בגיהנום; ואם אעבוד אותך מתוך תקווה להגיע לגן עדן, נעל בפני את שערי גן עדן; אבל אם אעבוד אותך למענך בלבד, אל תמנע ממני את יופיך הנצחי!"³¹ אהבת אלוהים הייתה לסימן ההיכר של הצופיות. ייתכן מאוד שצופים הושפעו מן הסגפנים הנוצרים במזרח הקרוב, אבל ההשפעה העיקרית הוסיפה להיות זו של מוחמד. הם קיוו לחוות את אלוהים כפי שחווה אותו מוחמד כאשר פקדו אותו חזיונותיו. מובן שהם שאבו השראה גם מעלייתו השמימה, שהייתה לפרדיגמה של האופן שבו הם חוו את אלוהים.

הם גם פיתחו טכניקות ותורות שסייעו למיסטיקנים בעולם כולו להגיע למצב של מודעות חלופית. הצופים הוסיפו את התעניות, לילות השימורים ושינון שמותיו של אלוהים כמנטרה, למצוות הבסיסיות של ההלכה המוסלמית. לפעמים הולידו המנהגים הללו התנהגות שנראתה מזוהה ושלוחת רסן, ומיסטיקנים אלה נקראו צופים "שיכורים". הראשון שבהם היה אבו יזיד ביסטאמי (מת ב־874) אשר, כמו ראביעה, התייחס לאלוהים כמאהב. הוא האמין שעליו להשתדל לרצות את אללה כשם שגבר מרצה אישה באהבה בין בני אדם, להקריב את צרכיו ואת מאווייו כדי להתאחד עם האהוב. אבל הדיסציפלינות המופנמות שהוא אימץ לעצמו כדי להשיג זאת הביאו אותו אל מחוץ לתפיסת אלוהים כישות. כאשר הוא קרב אל ליבת זהותו, הוא הרגיש ששום דבר אינו עומד בינו לבין אלוהים; למעשה, כל מה שהוא הבין כ"אני" כמו התפוגג:

הסתכלתי [באללה] בעינה של האמת ואמרתי לו: "מי זה?" הוא אמר: "זה לא אני ולא אחר זולתי. אין אלוהים מלבדי." ואז הוא שינה את זהותי לישותו... אוראז הייתי לאחד עמו, עם הלשון שבפניו, ואמרתי: "אין אתקיים אתך?" הוא אמר: "אני קיים באמצעותך; אין אלוהים זולתך."³²

אבל זו לא הייתה אלוהות "אי שם", זרה לאנושות: התברר שאלוהים מזוהה באורח מסתורי עם האני הפנימי ביותר. ההרס השיטתי של ה"אני" הוליד תחושה של היטמעות במציאות גדולה יותר שאין לבטאה במילים. מצב זה של חיסול ("פנא") נעשה מרכזי באידיאל הצופי. ביסטאמי נתן לשהאדה פירוש חדש לגמרי באופן שניתן היה לראותו כחילול השם, אילולא הכירו בו מוסלמים רבים כל כך כהתנסות אמיתית של אותו אסלאם שאותו דורש הקוראן.

מיסטיקנים אחרים, שנודעו בשם צופים "פיכחים", העדיפו רוחניות פחות מופלגת. אל־ג'ונייד מבגדד (מת ב־910), שהתווה את המצע של כל המיסטיקה האסלאמית בעתיד, האמין כי קיצוניותו של ביסטאמי עלולה להיות מסוכנת. הוא לימד שאחרי "פנא" (הכחדה) חייבת לבוא "בֶּקָא" (תחייה), חזרה אל ה"אני" המחוזק. אסור שהאיחוד עם אלוהים יהרוס את יכולתנו הטבעית — עליו לממש אותה: צופי שהתנער מן האנוכיות המערפלת את הראות וגילה את הנוכחות האלוהית בלב ישותו, יחוה הגשמה עצמית רבה יותר ושליטה עצמית גדולה יותר. הוא ייעשה יותר אנושי. צופים שחוו "פנא" ו"בֶּקָא" השיגו אפוא מצב שנוצרים יוונים היו קוראים לו "האלהה". אל־ג'ונייד ראה בכל החתירה הצופית שיבה למצב הקדמון של האדם, ביום הבריאה: הוא חזר לאדם האידיאלי שאותו התכוון אלוהים לברוא. הוא גם חזר למקור ישותו. חוויית ההפרדה והניכור הייתה מרכזית לצופי ממש כמו החוויה האפלטונית או הגנוסטית; אולי אין היא שונה מן ה"הפרדה" שעליה מדברים היום חסידי פרויד ומֶלְנִי קְלִיין, אף כי פסיכואנליטיקנים מייחסים זאת למקור לא־אלוהי. על ידי עבודה ממושמעת, קפדנית, בהנחיה מקצועית של מורה צופי ("פיר") כמוהו, לימד אל־ג'ונייד כי מוסלמי יכול להתאחד עם בוראו ולהשיג אותה תחושה מקורית של נוכחות בלתי אמצעית של אלוהים, שהוא חווה כאשר יצא מחלציו של אדם, כדברי הקוראן. זה יהיה סוף הפרידה והעצבות, איחוד עם "אני" עמוק יותר שהוא גם ה"אני" שהוא או היא נועדו להיות. אלוהים אינו מציאות ושופט נפרדים, חיצוניים, כי אם איכשהו חלק בלתי נפרד מבסיסו של כל אדם:

עכשיו יודע אני, הו, אדוני,

מה יש בלבי;

בחשאי, מעולם אחר,

דיברה לשוני עם הנערץ עלי.

לפיכך אנו מאוחדים

בדרך כלשהי;

אבל מבחינות אחרות

נבדלים אנו לנצח.

אף כי יראת קודש הסתירה

את פניך מעיני,

בחסד נפלא ומשכר

אני חש שאתה נוגע במעמקי נפשי.³³

הדגש על איחוד נובע מאידיאל ה"תווחיד" שבקוראן: על ידי כינוס ישותו הפזורה יחוה המיסטיקן את הנוכחות האלוהית באיחודו האישי. אל-ג'ונייד היה מודע היטב לסכנות שבמיסטיקה. הדיוטות, שחסרו את הייעוץ של "פיר" ואת ההכשרה הצופית הקפרנית, נטו בקלות לטעות בהבנת ההתלהבות של המיסטיקן ולקבל את המחשבה הפשטנית מאוד של כוונתו באומרו שהוא מתאחד עם אלוהים. טענות מופלגות כמו אלה של ביסטאמי עוררו בוודאי לעג מצד הממסד. בשלב מוקדם זה הייתה הצופיות תנועת מיעוט קטן וה"עולִמָא" ראו בה חידוש שגוי. אבל תלמידו המפורסם של אל-ג'ונייד, חוסיין אֶבֶן מִנְצֹור (הידוע בשם אל-חִלָּאג', "נפִץ-הצמר") השליך את הזהירות לכל רוח ונעשה קדוש מעונה על מזבח אמונתו המיסטית. הוא עבר לאורכה ולרוחבה של עיראק, קרא להדחת הח'ליפות ולבניית סדר חברתי חדש, עד שהושלך לכלא בידי השלטון ונצלב כמו ישו, שהוא העריץ. מתוך שיכרון חושים קרא אל-חִלָּאג' בקול גדול: "אני האמת!" לדברי הברית החדשה כך טען גם ישו באומרו שהוא הדרך, האמת והחיים. הקוראן גינה פעם אחר פעם את האמונה הנוצרית שלפיה ישו היה התגלמותו של אלוהים – אמונה שהקוראן ראה בה חילול הקודש, על כן אין תמה שמוסלמים נתלחלו לשמע קריאתו הנלהבת של אל-חִלָּאג'. "אל-חִאק" (האמת) היה אחד משמותיו של אלוהים, וכל בשר ודם שנטל לעצמו את התואר הזה נחשב עובד אלילים. אל-חִלָּאג' הביע את הרגשתו שהוא מאוחד עם אלוהים, איחוד הדוק עד כדי זהות. באחד משיריו כתב:

אני מי שאני אוהב, ואהובי הוא אני:

אנחנו שתי רוחות השוכנות בגוף אחד.

הרואה אותי, רואה אותו,

והרואה אותו, רואה את שנינו.³⁴

היה זה ביטוי נועז של אותה הכחדת ה"אני" ואיחוד עם אלוהים שמורו אל-ג'ונייד קרא לה "פִנָּא". אל-חִלָּאג' סירב לחזור בו כאשר הואשם בחילול השם, ומת מות קדושים.

כשהובא אל מקום הצליבה וראה את הצלב והמסמרים, פנה אל ההמון ונשא תפילה שנחתמה במילים: "ועבדיך אלה שהתכנסו להמיתני, בקנאתם לדתך ומתוך רצון לזכות לחסדיך, סלח להם, הו אדוני, ורחם עליהם; שכן אילו גילית להם את מה שגילית לי, הם לא היו עושים את מה שהם

עושים; ואילו הסתרת ממני את מה שהעלמת מהם, לא הייתי סובל את הייסורים הללו. השבח לך בכל מעשיך, השבח לך בכל רצונך.³⁵

קריאתו של אל-חלאג' "אנא אל-חאק!" – "אני האמת!" – מלמדת שאלוהים של המיסטיקנים אינו מציאות אובייקטיבית כי אם משהו סובייקטיבי מאוד. מאוחר יותר טען אל-גזאלי שהוא לא חילל את הקודש, כי אם רק נהג בחוסר תבונה בהכריזו על אמת אזורית שעלולה להטעות את מי שאינם יודעי ח"ן [חוכמת הנסתר]. מאחר שאין מציאות זולת אללה – כטענת השהאדה – כל בני אנוש הם אלוהיים מעיקרם. הקוראן לימד כי אלוהים ברא את אדם בצלמו, כדי שיוכל לראות את עצמו כמו בראי.³⁶ משום כך ציווה על המלאכים להשתחוות לאדם הראשון ולעבוד אותו. הצופים טענו כי הנוצרים שגו בכך שהניחו כי אדם אחד הכיל את כל ההתגלמות של האלוהות. מיסטיקן ששב וראה את אלוהים כפי שהתגלה לו בראשונה, גילה מחדש את הדמות האלוהית בתוככי עצמו, כפי שנראתה ביום הבריאה. המסורת הקדושה ("חדית" קוֹדְסִי) שאהובה על הצופים, מציגה את אלוהים מושך אליו מוסלמי ומאמצו אליו עד שנדמה כי הוא מתגלם בכל אחד ממשרתיו: "כשאני אוהב אותו, אני נעשה אוזנו שבה הוא שומע, עינו שבה הוא רואה, ידו שבה הוא אווז, ורגלו שבה הוא הולך." פרשת אל-חלאג' ממחישה את הניגוד העמוק שיכול להתקיים בין המיסטיקן לבין הממסד הדתי המחזיק בדעות שונות על אלוהים ועל ההתגלות. לגבי המיסטיקן, ההתגלות היא אירוע שמתרחש בתוך נפשו, ואילו בני אדם קונוונציונליים יותר, כמו אחדים מן ה"עולִּמָּא", רואים בו אירוע ששורשיו נעוצים בעבר. אבל ראינו שבמאה ה-11 גילו פילוסופים מוסלמים, כמו אבן-סינא ואל-גזאלי עצמו, כי תיאורים אובייקטיביים של אלוהים אינם מספקים, ופנו אל המיסטיקה. אל-גזאלי גרס לכך שהצופיות תהיה מקובלת על הממסד, והוכיח שהיא הצורה האותנטית ביותר של הרוחניות המוסלמית. במאה ה-12 יצרו הפילוסוף האירני יחיא סוהַרְוֹרְדִי ומוחיי אל-דין אבן אל-עַרְפִּי, יליד ספרד, קשר הדוק בין ה"פִּלְסָפָה" האסלאמית למיסטיקה; הם הפכו את חוויית אלוהים של הצופים לנורמה בחלקים רבים של האימפריה האסלאמית. אבל גם סוהַרְוֹרְדִי, כמו אל-חלאג', הוצא להורג בידי ה"עולִּמָּא" בחֶלֶפּ ב-1191, מסיבות עלומות. הוא ייחד את חייו לקישור מה שהוא קרא הדת "המזרחית" המקורית עם האסלאם, ובכך להשלים את רעיונו של אבן-סינא. הוא טען שכל החכמים בעולם העתיק הטיפו תורה אחת ויחידה. זו נגלתה במקורה

לְהִרְמֵס (שסוהרוורדי זיהה אותו עם הנביא הידוע בשם אידריס בקוראן או חנוך בתנ"ך); בעולם היווני לימדו זאת אפלטון ופיתגורס ובמזרח התיכון – המאגי הזוראסטרי. אבל מאז אריסטו נתערפלה תורה זו על ידי פילוסופיה שכלתנית ואינטלקטואלית צרה יותר, אשר הועברה בחשאי מחכם לחכם עד שהגיעה לבסוף לסוהרוורדי עצמו, באמצעות ביסטאמי ואל־חלאג'. פילוסופיה מתמדת זו הייתה מיסטית ומשופעת דמיון, אבל לא הייתה כרוכה בנטישת ההיגיון. סוהרוורדי היה קפדן מן הבחינה האינטלקטואלית לא פחות מאל־פאראבי, אבל הוא גם עמד על חשיבות האינטואיציה בחיפוש אחר האמת. כפי שלימד הקוראן, כל האמת מקורה באלוהים ויש לחפשה באשר היא שם. אפשר למצוא אותו בפגניות וברת זוראסטֶר וגם במסורת המונותאיסטית. להבדיל מדת דוגמטית, המולידה מחלוקות כיתתיות, טוענת המיסטיקה כי מספר הדרכים המובילות לאלוהים כמוהו כמספר בני אדם. הצופיות במיוחד פיתחה הערכה רבה לאמונתו של הזולת.

רבים קראו לסוהרוורדי שיח' אל־אשראק, או אלוף ההארה. כמו היוונים, גם הוא חווה את אלוהים במונחים של אור. "אשראק" בערבית היא איילת השחר, האור הראשון העולה במזרח, וגם הארה: לפיכך, המזרח אינו המיקום הגיאוגרפי כי אם מקור האור והאנרגיה. מכאן שבאמונתו המזרחית של סוהרוורדי זוכרים בני אדם במעומעם את מקורם, חשים אי־נוחות בעולם הצללים שבו אנו חיים, וכמהים לחזור לצור מחצבתם. סוהרוורדי טען שהפילוסופיה שלו תעזור למוסלמים למצוא את מקומם הנכון, ולטהר את החוכמה הנצחית הקיימת בקרבם, באמצעות הדמיון. שיטתו המורכבת מאוד של סוהרוורדי הייתה ניסיון לקשור את כל התובנות הדתיות שבעולם לדת רוחנית. יש לחפש את האמת באשר היא שם. לפיכך קישרה הפילוסופיה שלו את הקוסמולוגיה הפרסית הקדם־אסלאמית למערכת הכוכבים התלמאית ולרעיון ההאצלה הניאור־אפלטוני. אבל לא היה עוד פיי־לסוף אחר שכה הרבה לצטט את הקוראן, כמוהו. כאשר סוהרוורדי דן בקוסמולוגיה, הוא לא התעניין בראש ובראשונה בתיאור המקורות הפיזיים של היקום. בחיבורו העיקרי, "ספר חוכמת ההארה" ("כְּתָאב חִכְמַת אל־אשראק"), החל סוהרוורדי לבדוק בעיות של פיזיקה ומדעי הטבע, אבל זה לא היה אלא מבוא לחלק המיסטי של מפעלו. כמו אבן־סינא, גם הוא לא היה מרוצה מן האוריינטציה השכלתנית והאובייקטיבית לגמרי של הפלספה, אף כי האמין כי יש מקום לחשיבה רציונלית ומטאפיזית בתפיסת המציאות הכוללת. לשיטתו, החכם האמיתי